

Rok Poles

Arhitekt Rok Poles živi in dela v Šaleški dolini. Je (so)avtor knjig Sakralna dediščina Šaleške doline, Villa Bianca – zgodba o ponovnem rojstvu vile, Pozojeva grajska pot po Šaleški dolini, Velenje – sprehod skozi mesto moderne, Stopetkrat o Šoštanju v enem odstavku in rimanih knjig za otroke (O malem mastodontu, jamskem škratu, vili, grajskem duhu, jezerskem zelenjačku; Poskok po Šaleški dolini, Srečni dan prašička s Sončnega grička). Je avtor prenove Vile Bianche, Trga svobode v Šoštanju in parka Velenjskega gradu, prireditvenega prostora z odrom ob Velenjskem jezeru ter postavitve muzejskih zbirk.

O DEŽNIKASTEM OBOKU, BOBNU VERIGE ZA DVIZNI MOST IN IZMIŠLJENIH ANTICNIH NAPISNIH TABLAH

Prispevek k poznavanju stavbne zgodovine Velenjskega gradu

Uvod

Velenjski grad je (poleg ruševin gradu Šalek) ključni prostorski poudarek velenjskega dela Šaleške doline in močno identitetno sidro Velenjčanov. Je ena najstarejših tukajšnjih še delujočih stavb (poleg tistih cerkva, ki imajo še ohranjeno jedro iz romanskega časa) in letos praznuje 750 let od prve omembe. Izdelava Načrta upravljanja¹ je zahtevala, da se grad natančno pregleda (in premisli

¹ Rok Poles, Načrt upravljanja, Velenjski grad, Slovenija, Velenje 2020.

oz. ozavesti): pregleda grad kot stavbo ter vire in literaturo o njej. Nekatera nova spoznanja iz tega procesa so predstavljena v članku.

Na terenu

Čeprav sem bil prepričan, da Velenjski grad kar dobro poznam, je presenetil – sploh na delih, ki niso namenjeni javnosti. Ob vstopu v opuščene rove nekdanje premogovniške zbirke pa je bilo skoraj kot v pustolovskem filmu:

Odklenjeno. Bela železna vrata so se odprla. Za njimi je bil polmračen prostor. Ni imel tal: zagotovo jih je imel včasih, zdaj pa so tik na robu globoke pravokotne luknje visela v zraku vrata v levi steni; desno so bile stenske niše s kamnitimi koriti za krmo – pred njimi so nekdanj stali konji. Onkraj sobe je bilo odprto okno, do katerega se ne da več priti. Ozka lestev je vodila izpred vrat navzdol, med nakopičeno kamenje, dotrajane lesene konstrukcije in nakopičeno šaro. Obrnil se je in se počasi in nerodno spuščal po lestvi, s prižgano svetilko mobilnika v roki, skicirka mu je drsela izpod pazduhe in meter ga je žulil v žepu. Kletna stena je bila zidana iz peščenca: kamen je bil rdeč – tak lahko postane ob visoki vročini požara. Lestev je bila spodaj naslonjena na debel, razrušen kamnit zid, ki je – nelogično – prečkal prostor prav po sredini: je to sploh lahko kaj drugega kot staro gotsko obzidje, zasuto, ko so sredi 16. stoletja prenavljali obrambni sistem gradu? Obzidje, za katerega se mu niti sanjalo ni, da obstaja tukaj in se ga celo vidi? Z zidu je bilo treba zlesti še niže in se med oporniki prašnega lesenega oporja stlačiti v rov. Rov je bil levo porušen in do tretjine zapolnjen s sesuto leseno konstrukcijo, na koncu je bil zazidan. Šlo se je lahko samo desno. V čisto temo. Rekli so: če bo odprl spodnja vrata, bo svetleje. Po nekaj korakih se je prostor razširil – tu so bila spodnja vrata. Široko leseno krilo sta držala zapahnjeno dva zarjavela žeblja, zataknjena v jeklena jezika zgoraj in spodaj – nista se dala kar na rahlo izpuliti. Ko so se vrata odprla, svetlobe še vedno ni bilo kaj dosti. Svetilke že davno niso več delale, rovi so se

odpirali v črni blodnjak na tri strani, podprti z najrazličnejše oblikovanimi podporji: prastara *cimprana* trapezna tesarba iz ogoljenih lesenih debel; kovinski loki; podporje s kovinskimi stojkami, postavljenimi tako na gosto, da se je komaj zrinil med njimi. Spotaknil se je ob ozke tirnice za jamske vozičke, ki so vijugale po rovih, ob vratih je bil zložen kup stare opeke, dalje so čakali na popravilo brezovi jeleni iz božične vrtno dekoracije, napoto je delala velika, dolga plastična kanalizacijska cev, v kotu sta bila kamnita vratova za vrtno krogle. Bil je v že dolgo opuščeni, pol stoletja stari maketi rudnika, postavljeni v kleti obrambnega stolpa – in treba bo ugotoviti, kaj sploh drži v zraku vrhnjo etažo. Stropa se ni videlo: povsod samo *šprudli*² – lesene oblice na stenah premogovniških rogov in za njimi črnina: „premog“, ponarejen s hrapavo črno strešno lepenko. Ne gre drugače: treba bo prebiti tole folijo, da se vidi, kaj je za njo. Predreti jo je bilo treba z letvijo, ker se ni hotela strgati – za milimetrsko navidezno steno rova je v prašnem zraku trepetal pramen svetlobe: od zunaj je lil skozi kamnito strelno lino. Pet korakov naprej je našel kletno okno – zaslonjeno je bilo z lesom, in pet korakov naprej še eno okno in potem še dve strelnici. Rov, predeljen z vmesnimi vrati, je krožil – blodnjak ga je pripeljal nazaj na isto mesto. To je lahko samo klet rondele, okroglega obrambnega stolpa. Ob strelnih linah so se pokazale pete obokov – torej je prostor obokan! Raztrgal je črno lepenko še na vrhu rova: oboki so se zlivali v eno točko na sredini: tam so bila v rovu zaprta vrata, ki jih prej sploh ni opazil, in za vrati drobna sobica, morda rudniška pisarnica ali stranišče – in tik ob vratih je bilo *nekaj*, od vrha do tal povsem ovito v črno lepenko – lepenka je bila pribita z žeblički in kljub ovoju se je videlo, da je to osrednji steber kleti, in na mestu, kjer se steber sreča z oboki, je bila velika guba – to je lahko samo zidec, karnisni okrasni profil. Ko je z opraskanimi prsti trgal lepenko, se je izza nje osipal razsušen bel apneni omet, odletaval je v velikih kosih in drobnem prahu in mu silil v oči, rokave in čevlje – omet je bil

² <http://muzej.rlv.si/ligi/enciklopedija-izrazov>, 28. 3. 2020.

povsem razpokan in odluščen od osnove. Pokazal se je oboč-ni nastavek: stari mojstri so oboke zgradili iz lahkega kamna lehnjaka, kakršen je rasel iz vode pod šentjansko cerkvijo – in tudi ta kamen je bil zdaj poln globokih navpičnih razpok: po stoletjih je pričel klecati pod velikansko težo obokov in tlakov, ki so pritiskali nanj. Okrasni venec je bil iz opeke, osmerokotno telo stebra je bilo zidano s kamnom. Steber se je spet pokazal – skrit je bil petdeset let, odkar so postavili navidezne rove, in nujno je potreboval prenovo. Obok je bil sijajen: kot bi stal pod osemdelnim dežnikom, širokim več kot osem metrov. Česa podobnega ni bilo v vsej dolini, analogij se je spomnil le iz cerkvene arhitekture ...

Dosedanje vėdenje

O Velenjskem gradu obstaja množica zapisov. Zelo podrobna opisa stavbe in njene zgodovine je sestavil dr. Ivan Stopar³ – oba sta enostavno elektronsko dostopna, zato njune vsebine ne ponavljam. Za ilustracijo le zbirnik grbov plemiških lastnikov gradu (za grofi Sauerji je bil grad v lasti neplemičev Pauerjev in Triglerja).

Enega prvih zapisov o gradu je sestavil Franc viter Gadolla⁴ v času, ko je gospodaril na bližnjem Turnu (1847); grad je v Historično topografskem leksikonu opisal Carl Schmutz (1822–23)⁵, v knjigi o Škalski dekaniji Lavantinske škofije Ignaz Orožen (1884),⁶ v Topografskem statističnem leksikonu Štajerske Josef Andreas Janisch (1885),⁷ v osmi

³ Ivan Stopar, »Program za spomeniško obnovo Velenjskega gradu«, Celjski zbornik 1969–70, Celje 1970, 307 ss. Ivan Stopar, »Velenjski grad«, Šaleški razgledi 2, Titovo Velenje, 1989, 42 ss.

⁴ Franc vitez Gadolla, Šaleški gradovi viteza Gadolle, Velenje, 2015.

⁵ <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-Z1CRBOWR/042b3067-ab22-47c5-af32-28ae982bdcd8/PDF>

⁶ Orožen, Ignaz: Das Bisthum und die Dioezese Lavant., V. Das Dekanat Schallthal. Graz, 1884, 260 ss.

⁷ Janisch, Josef Andreas: Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark, mit historischen Notizen und Anmerkungen, Graz, Leykam, 1885, 1367 ss.

Kunšperški
omemba 1264 / 1270

Hekenberški / Velenjski
1270

Ptujski (Borlski grb)
1325

deželni knez
1362

Liechtenstein
konec 14. stol.

Lichtenberg
1477

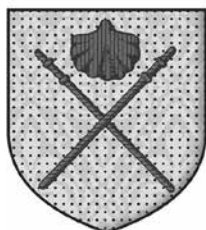
Wagen
1544

Herič
1598

Sauer
1603

Harnoncour
1851

Adamovich
1858

Coronini
1918

Grbi plemiških lastnikov Velenjskega gradu.

knjigi o avstrijskih gradovih avstrijski kastelolog Otto Piper (1910);⁸ izbor stavbnih členov je pojasnil Dušan Kramberger (1999),⁹ monografski opis je prispeval dr. Tone Ravnikar,¹⁰ obstajajo geološka poročila, geodetski posnetki, trije arhitekturni posnetki; stavbne detajle in rekonstrukcije je risal Ivo Gričar z Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območne enote Celje, arhivirana so mnoga poročila o raziskavah in zapisi iz časa obnove gradu od 2. svetovne vojne do danes. Podatke nudita Jožefinski in Franciscejski kataster, grad je upodobljen pri Vischerju (zemljevid Štajerske 1678,¹¹ dvakrat v Topografiji 1678¹²), v Stari Kaiserjevi suiti (1830), Novi Kaiserjevi suiti (1840), pri Pu(i?)ffu,¹³ v risbah grofa Harnoncour-Unverzagta (1856)¹⁴ in C v. Mayra (1857),¹⁵ grafikah Carla Goeberja (1860), Brunnerja,¹⁶ avstrijskega kastelologa Carla Haasa (1863),¹⁷ Carla Reicherta (1864),¹⁸ grad dokumentira vrsta fotografij in razglednic (pretežno zunanjšine in dvorišča), bogato opremljeno reprezentančno grajsko sobano je fotografiral konservator France Stele pred 2. svetovno vojno.

⁸ Otto Piper: Österreichische Burgen. Achter Theil, Wien, 1910.

⁹ Dušan Kramberger, »Srednjeveški gradovi v vzhodnem delu Šaleške kotline«, Velenje, razprave o zgodovini mesta in okolice, Velenje, 1999.

¹⁰ Tone Ravnikar, Grad Velenje, Velenje, 1999.

¹¹ G. M. Vischer, Styriae Ducatus Fertilissii Nova Geographica Descriptio.

¹² G. M. Vischer, Topographia Ducatus Styriae.

¹³ Po http://www.gradovi.net/grad/velenje_grad, 28. 3. 2020, naj bi bila grafika iz R. G. Puff, Wegweiser in sämtliche Gesundbrunnen und Bäder der Steiermark, 1854, kar ne drži. Prim. <https://www.alamy.com/dcf-10-english-velenje-castle-1854-puiff-1227-velenje-castle-1854-image185774429.html>.

¹⁴ Naslovnica pesniške zbirke Huberta Heinricha grofa Harnoncour-Unverzagta, Poles, Villa, 54.

¹⁵ Ravnikar, Grad.

¹⁶ Schloss Wöllan in Steiermark, tisk J. Rauh na Dunaju, zasebna last. Doslej še neznana upodobitev. Gl. Poles, Načrt upravljanja, 203.

¹⁷ Preslikave v fototeki ZVKDS OE Celje, 1970.

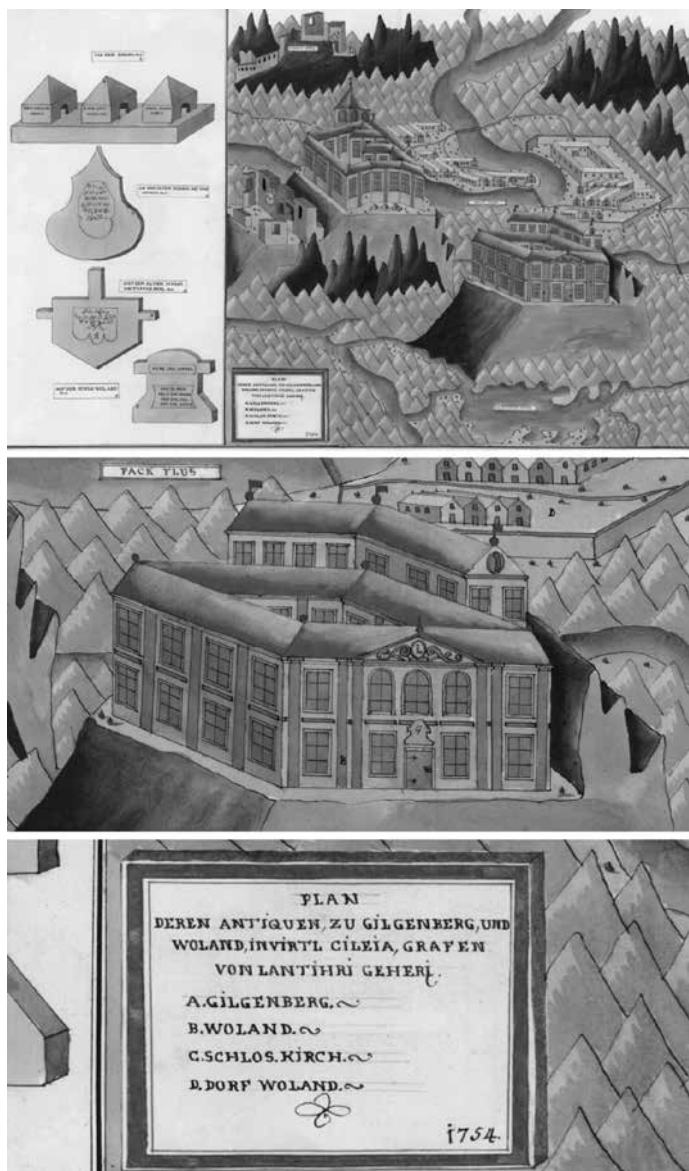
¹⁸ Carl Reichert: Einst und jetzt. Album Steiermarks, III. knjiga, Gradec 1864.

Nenavadna karta iz Česke

Od upodobitev gradu, ki se trudijo čim bolj verodostojno predstaviti njegovo podobo, pa ena – doslej v slovenskem prostoru neznana – močno odstopa: to je »*Plan antičnih najdb pri Lilienbergu in Velenju v četrti Celje, pripadajočih grofu Lantihriju*«¹⁹ iz leta 1754, ki upodablja: A) Lilienberg, B) Velenje, C) grajsko cerkev, D) vas Velenje; za Velenjskim gradom je označena »Pack Flus« – reka Paka, v detajlu pa je narisana še brezhibno ohranjena rimska napisna plošča št. 4, ki naj bi bila vzdana nad portalom Velenjskega gradu z napisom v dveh kartušah: »PUBL. VAL. AUREL.« v zgornjem in »DUC. N. MER. / PRO P. LIB. VALER. / NAT. IUL. COL. / PAT. LIB. EXPR.« v spodnjem napisnem polju. Grad Velenje je narisana fiktivno – kot sijajna pravokotna baročna palača na visoki vzpetini, z notranjim dvoriščem in dodatnim traktom v ozadju. Preko pritličja in prvega nadstropja segajo kolosalni pilastri, med njimi so razsežna zastekljena okna, vhodna fronta ima poudarjen osrednji del s trikotnim čelom s črko L (Lanitiri) v kartuši. Vas Velenje je znotraj ločenega obzidja.

Kolorirano risbo hranijo v Moravski deželni knjižnici s signaturo Moll-0001.363, meri 63 x 94,5 cm, zloženo na 63,5 x 54 cm. Kot avtor je naveden Geyer. Risba je del Mollove zbirke: ogromnega atlasa z 12.000 enotami, ki jih je nemški diplomat (ambasador) na cesarskem dvoru na Dunaju Bernhard Paul Moll (1697–1780) zbral sredi 18. stoletja. Vsebuje tudi množico nenavadnosti, tako imenovanih »curiosas« – načrtov rudnikov, starih ruševin, plošč in spomenikov z antičnimi napisi. Epigrafske slike so delno razkrili kot ponaredke že v prvi polovici 19. stoletja, a so ostale predmet strokovnih razprav do 20. stoletja. Nekateri menijo, da so bile risbe namerni ponaredki avtorja, drugi, da so plemiči želeli dati vtis pristnosti ponarejenim rimskim spomenikom na svojih posestvih, kar bi njihova gospostva in njih same ožarilo s

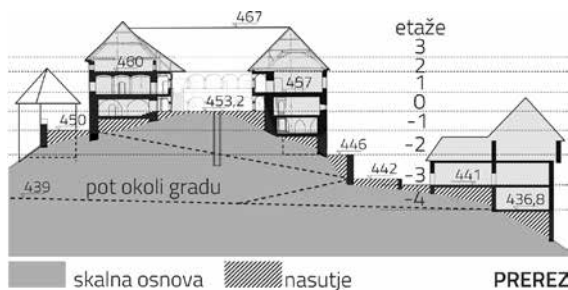
¹⁹ <https://mapy.mzk.cz/de/mzk03/001/038/702/2619267102/>, 29. 3. 2020.

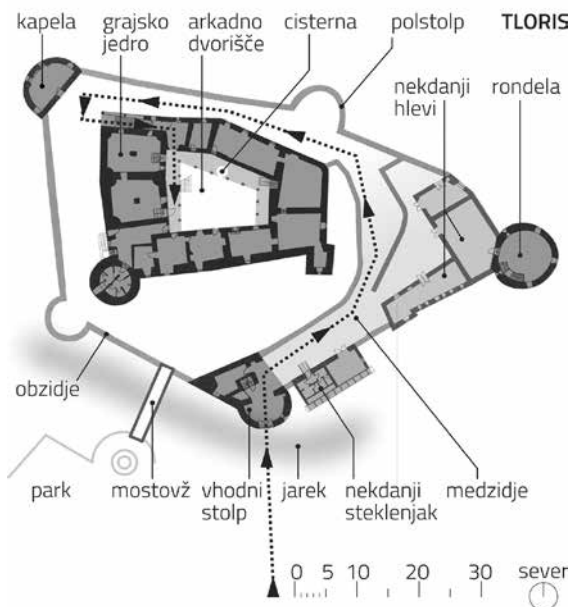
Fiktivna upodobitev Velenjskega gradu v Mollovi zbirki (1754).

sijajem antike. Izmišljene risbe so postavljene v pokrajino z realnimi elementi, povzetimi z dostopnih zemljevidov – mešanje fikcije in realnosti je ustvarilo prepričljivejši vtis.²⁰

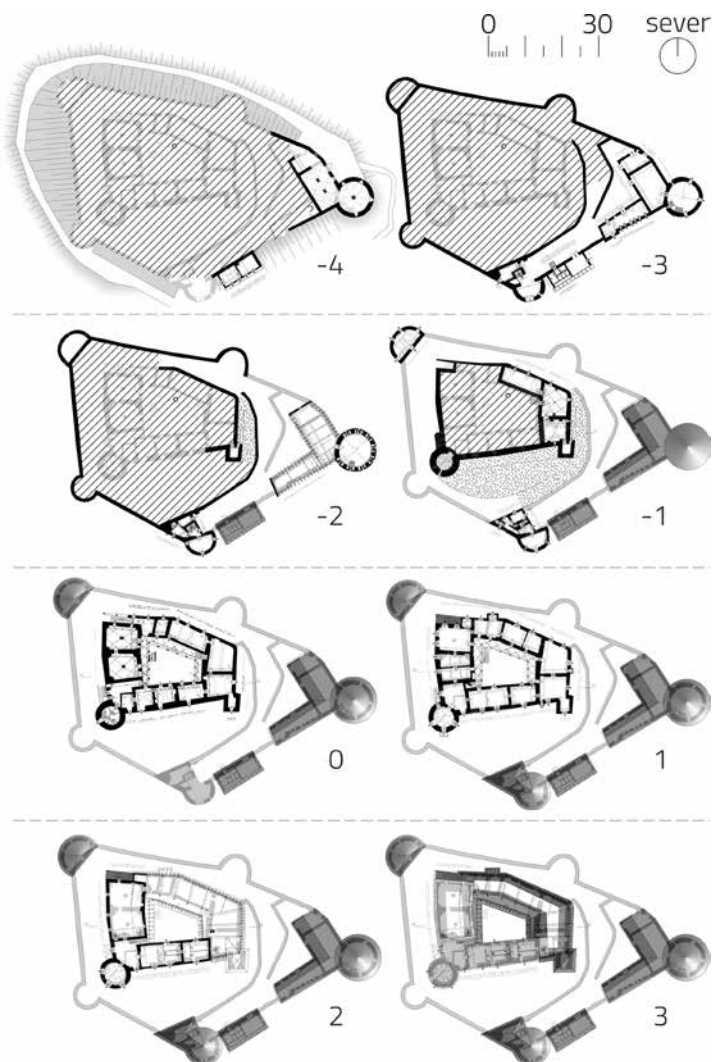
Stavbni sklop z osmimi etažami

Prerez skozi grad in tloris s ključnimi deli stavbe.

²⁰ Rok Poles, »Curiosa« – bizarna ekscentrična upodobitev Gutenbuchla iz leta 1753, List 10, 2016, 2–3.

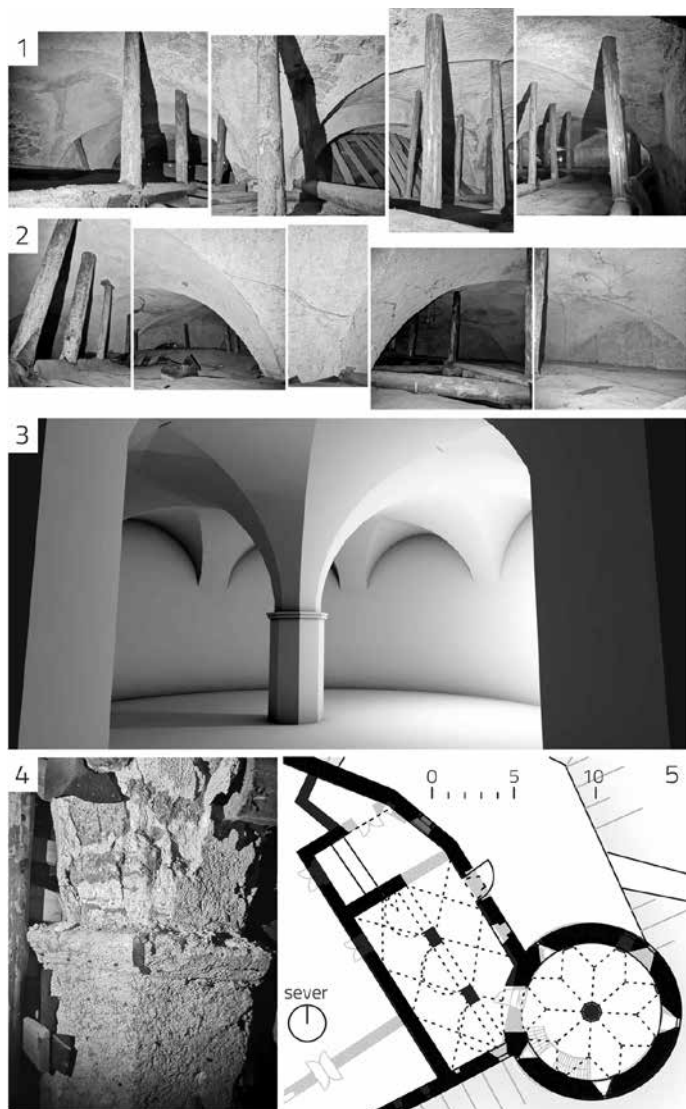
Tlorisi gradu po etažah.

Za enoznačno razumevanje stavbe je bila vpeljana nova označitev etaž. Grad ima osem etaž: izhodišče je notranje dvorišče, pod njim so štiri in nad njim tri etaže. Višinski razpon od najnižje etaže do najvišjega slemenja je dobrih 30 metrov.

Pozabljeni stebri in oboki

Članek začenja presenetljivo »odkritje« doslej neopisanih obokov v kleti rondele in severno od nje. V kleti so uredili maketo premogovniških rovov in z njimi povsem skrili prostorsko lupino, še preden je bil ustanovljen celjski Zavod za spomeniško varstvo (dr. Stopar klet rondele opisuje samo od zunaj), in tudi arhitekti prostora niso mogli izmeriti in narisati (te kleti ni na nobenem načrtu). Krožna rondela ima osmerostrani obok z osmimi sosvodnicami, pravokotni prostor severno od nje pa dve obokani ladji s po tremi polami grebenastih obokov na opečni oprog, ki jo podpira par slopov. Sistem obokanja krožnega prostora v obstenskem delu spominja na obokanje mnogokotnih poznogotskih prezbiterijev (npr. cerkve sv. Andreja v Šaleku), pri stebri pa oboki rondele spominjajo na oboke okoli stebrov dvoranskih cerkva (Leskovec pri Krškem, Kranj – ladja, Crngrob – prezbiterij) – vendar obok kleti velenjske rondele ni več gotski, ne potrebuje več reber ne kot nosilnih ne kot dekorativnih členov.

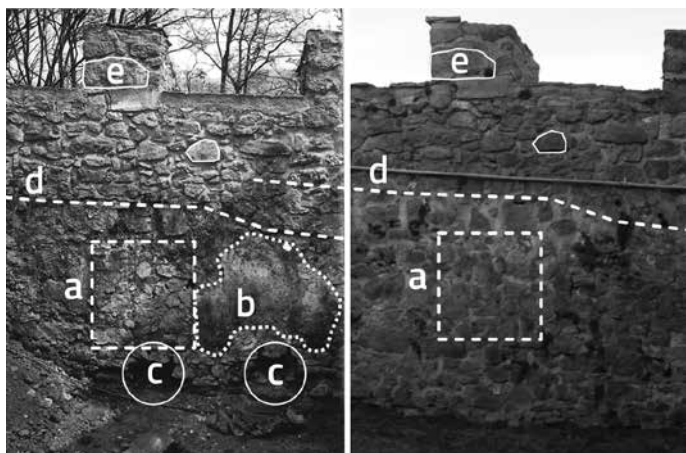
Po pregledu arhivske dokumentacije v Muzeju Velenje se je izkazalo, da so še leta 1962 vedeli za kletne oboke rondele in se zavedali njihove izredne kulturnozgodovinske vrednosti. Tedaj je potekala kategorizacija kulturnih spomenikov na območju občine Šoštanj (kamor je sodilo tudi Velenje) po predlogu sveta za kulturo in prosveto L(judske) R(epublike) S(lovenije): *»O zadevi je /.../ razpravljaj svet za kulturo in prosveto Ob(činskega) L(judskega) O(dbora) Šoštanj. S kategorizacijo velenjskega gradu se strinja, vendar pa je mnenja, da je obrambni stolp iz spodnje strani vprašanje zase, ker je eden od kvalitetnih obrambnih – renesančnih objektov v Sloveniji. Vsebuje konzolni venec z linami za polivanje s smolo, kamnita renesančna okna in dobro ohranjeno klet z nosilnim stebrom v sredini. Ta objekt sodi po mnenju*

1: Obok kletnega prostora ob rondeli; 2: Obok v kleti rondele, sestav zaporednih fotografij; 3: Obok v kleti rondele, računalniški prikaz R. P.; 4: Osrednji nosilni steber; 5: Tloris kleti.

sveta v I. kategorijo.«²¹ Torej je bila rondela lokalno predlagana za kulturni spomenik najvišjega ranga in je bil kletni obok s sredinskim stebrom izpostavljen kot eden njenih treh ključnih elementov. Tudi Edo Turnher, ravnatelj Zavoda za spomeniško varstvo LRS, je menil, da je rondela »eden najpomembnejših renesančnih arhitektonskih spomenikov pri nas.«²² Klet rondele je danes ropotarnica.

Zazidane strelne line v obzidju in ‚dvorišče‘, ki to ni

Območje severno od rondele med izkopavanji²³ (levo) in danes (desno): a) Zazidana kvadratna strelna lina po prefugiranju zidu ni več prepoznavna. b) Krpa gladkega ometa kaže, da je bil tu nekoč notranji prostor. Omet, ki bi se ga danes trudili ohraniti z obšivanjem in utrditvijo, so ob obnovi odklesali. c) Tramovnice (luknje za tramove v zidu) so zazidali brez označitve njihovih pozicij. d) Stik prvotnega in nadzidanega obzidja. e) Kamen za orientacijo.

²¹ Dopis Sveta za kulturo ObLO Šoštanj Svetu za kulturo in prosveto LRS, 12. 10. 1962, MV 73.

²² Edo Turnher, Zavod za spomeniško varstvo LRS, Obnova velenjskega gradu, pismo Upravi Rudnika lignita, 14. 4. 1961, hrani ZVKDS OE Celje.

²³ Fototeka ZVKDS OE Celje, Velenje grad, fotografija št. 4, Objekt: izkop na prednjem dvorišču, Neg[ativ]: B419-3, datum 6. 74, avtor Stopar.

Celjski Zavod za spomeniško varstvo je fotografsko dokumentiral obnovo delov obzidja ter spremljajoča arheološka izkopavanja leta 1974, v arhivu Muzeja Velenje pa so fotografije izkopavanj med obnovo obzidja leta 1978/79. Fotografije razkrivajo dve časovni fazi obzidja: poenostavljeno ju poimenujmo gotsko in renesančno. Teren na zunanji in notranji strani prve – gotske faze obzidja, je bil domala enako visok: v obzidju so bile strelne line, ki so zdaj globoko pod današnjo hodno površino. Lepo se vidijo na Vischerjevi upodobitvi gradu iz 17. stol. Edina obzidna strelna lina, ki je še vedno dostopna, je na poglobljenem ‚dvorišču‘ severno od rondele, vendar ni ustrezno prezentirana in zanjo brez arhivske fotografije sploh ne bi vedeli.

Tramovnice pod lino bi lahko pomenile dvoje: da je po obzidju tekel lesen obrambni hodnik in je bila njegova konstrukcija delno vzdana v steno (v tem primeru bi bile strelne line sicer zelo nizko nad tlemi, torej težko uporabne) ali da je bil pod današnjim nasutjem nekdanj še en prostor in bi bili v najdenih luknjah stropniki. Obstoj stavbe na mestu, kjer je danes poglobljeno ‚dvorišče‘, dokazujeta upodobitvi v Vischerjevi topografiji (1681) in v Stari Kaiserjevi suiti (1830): v obeh primerih imamo zaporedje: a) rondela, b) približno enako široka stavba tik ob rondeli, c) daljša ločena stavba, kratek del obzidja in polkrožen stolp.

V drugi – renesančni fazi, so staro obzidje ponekod razširili (zaobjeli so večje območje) in ga obrambno okrepili z izpostavljenimi krožnimi stolpi: z njih je bilo moč streljati ob obzidju. Dvignjena je bila tudi hodna površina – morda so območje med obzidjem in grajskim jedrom zasuli tudi kot odgovor na novo orožje – topove – da bi obzidje lažje vzdržalo obstreljevanje. O vrhnjem delu obzidja je Edo Turnher, ravnatelj Zavoda za spomeniško varstvo LRS, ob obnovi zapisal: *»Sedanja rekonstrukcija zunanjega obrambnega obzidja se je naslonila načeloma povsem pravilno na že obstoječo obliko, ki pa je žal rezultat prejšnjega stoletja, ko so grad v smislu romantičnih teženj regotizirali. Iz tega časa je torej zidna krona, ki ni originalna, marveč rezultat te prezidave in*

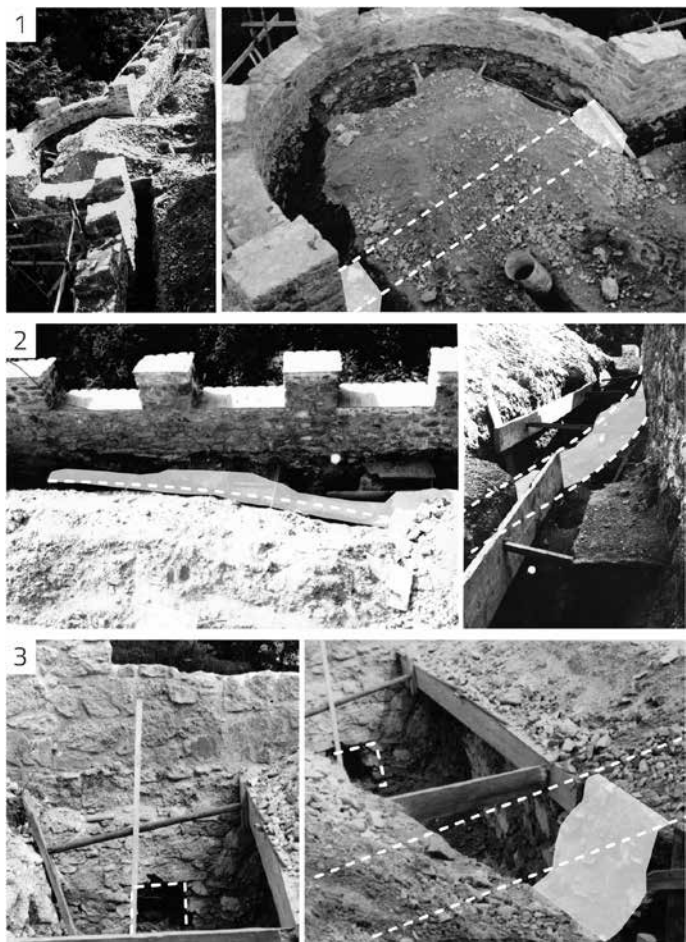

*Stari grafiki z označeno stavbo 'c', kjer je danes
poglabljeno 'dvorišče'.*

zatorej je ne bi bilo treba obnavljati.»²⁴

Kamenje za popravilo obzidja in »izdelavo novega obzidja pri hlevu« (ok. 20 m³) so leta 1964 lomili pri parkirnem

²⁴ Turnher, Obnova.

*Fotografije arheoloških izkopavanj z označenimi poteki zidov
in strelno lino.*

prostoru.²⁵ Bržčas so tudi pri gradnji gradu lahko našli ustrezno kamenje v neposredni bližini.

²⁵ Spisek opravljenih del leta 1964 v rudarskem muzeju in okolici Gradu Velenje, Avgust Rak, MV 99.

Ponarejena intarzija

Dr. Stopar piše: »Stara oprema prostorov se večinoma ni ohranila, če pri tem odštejemo dvojje dvostranskih vrat v južnem traktu. Ta vrata so namreč izredno bogato intarzirana v obliki arabesk ter predstavljajo v našem umetnostnem gradivu izredno redek in kvaliteten primer renesančne grajske opreme.«²⁶

Intarzija je precizna tehnika obdelave lesa: podoba se kot sestavljanka izreže in zlepi v celoto s koščki posebnih vrst lesa, ki imajo naravno različne barve in vzorce. Gre za zamudno in natančno delo specialistov, ki je bilo seveda drago – dostopno le najbogatejšim. Še posebej zahtevno bi bilo delo v primeru izvedbe arabesk, pri katerih se prepletajo kompleksni zaokroženi rastlinski vzorci z drobnimi stebelci.

Ko zelo podrobno pogledamo oboja ‚intarzirana‘ vrata na Velenjskem gradu, se pokaže, da je intarzija lažna: vzorci niso zloženi iz lesa različnih barv, ampak je risba vzorca fino vžgana v podlago, vmesna polja pa so pobarvana z lazurnimi barvami. Od daleč se razlike ne opazi – vtis izrednega dekorativnega obilja je dosežen. Cenovno pa so bila takšna vrata seveda neprimerno cenejša od intarziranih. Pričajo nam o stremljenju lastnika k najvišjim likovnim standardom (intarzija, arabeska) in o pragmatični odločitvi (bližnjici), s katero je dosežen želeni vtis.

²⁶ Stopar, Program, 324. Gre dejansko za renesanso ali morda za element iz časa historističnih posegov na gradu?

Okras razkošnih vrat posnema dragoceno intarzijo.

Lažni portal

Posebnost je zunanji portal v nadstropju arkadnega hodnika, nasproti stopnišča levo. Ostenja in profilirane preklade ostalih portalov so iz rumenega peščenjaka, omenjeni portal pa je samo prikazan z ometom (v desnem ostenju se vidi opeka, s katere je omet odletel) in pobarvan, profilirana preklada pa je lesena in v oblikah posnema sosednje kamnite člene. Omet in les sta bila pobarvana modrosivo: ostanke te barve se še najde tudi na nekaterih stebrih. Morda so bili vsi kamniti členi (stebri, portali, okenski okvirji, okvirji kurišč za peči) svojčas pobarvani sivo, saj je bila kombinacija temno sivih poudarkov na belem ometu priljubljena renesančna značilnost (takšne gledamo danes npr. na severnem traktu Uršulinskega samostana v Ljubljani, dvorcu Legant v Braslovčah, Codellijevem kanonikatu v Ljubljani,²⁷ ...). Kamen je bil z barvo tudi zaščiten in današnji goli rumenkasti peščenjak – ki smo ga na grajskem dvorišču tako navajeni – bržčas ni avtentična likovna podoba tega miljeja.

Vrnimo se k ponarejenemu portalu – zakaj je, kakršen je? Zakaj ni – kot ostali portali – iz kamna? Gotovo je bil narejen kasneje kot drugi portali, saj posnema njihovo obliko – prilagaja se temu, kar je že obstajalo. Lastnik je želel ohraniti oblikovno enotnost nadstropja, enoten vtis reda in obilja. Danes se zdi nenavadno, da dva portala tako blizu drug drugemu vodita v isti prostor. Najstarejši arhitekturni posnetek²⁸ pa priča, da je šlo nekdaj za dva prostora, ločena s precej debelo nosilno steno – očitno so jo odstranili šele kasneje. Prostor z lažnim portalom je nad vhodno vežo, kjer so leta 1969 sneli lažni obok (ometano leseno konstrukcijo).²⁹ Sta oba ponaredka (obok v pritličju in portal nad njim) morda povezana s prezidavo, ko so dvizni most pred vhodom v grajsko

²⁷ Nace Šumi, *Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem*, obdobje renesanse, Ljubljana 1997: Codellijev kanonikat 49, Legant, 68.

²⁸ Hrani Muzej Velenje.

²⁹ Fototeka ZVKDS OE Celje, Velenje grad, objekt: Snemanje oboka v vhodni veži, Neg.: A 184–21 in 22, datum: 11. 1969, avtor: Berk.

jedro spremenili v stopnišče?³⁰

Kaj dela tukaj opeka?

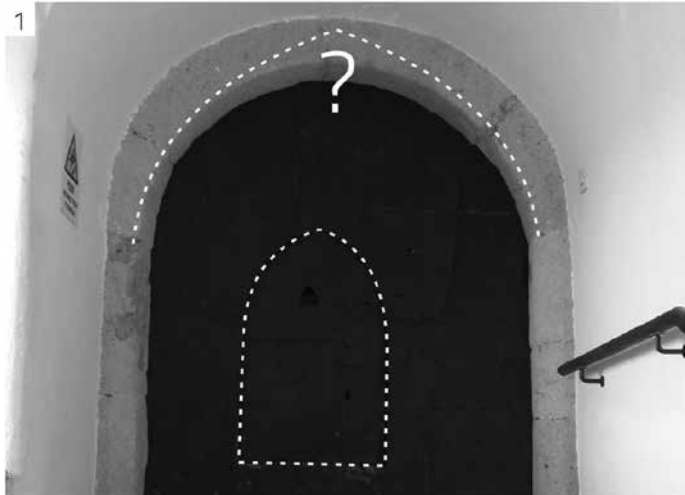
Ko smo že v dvoriščni veži, si velja natančno ogledati še oba njena kamnita portala. Sta polkrožna, zunanji ima leseno, z železom obito vratno krilo z izmuznimi vratci, t. i. špijonoma za kukanje navzven in strelnico. Vrhnji del zunanjega portala je moral biti predelan: je iz zelenega kamna, medtem ko je spodnji del iz rumenega, pa tudi na stiku različnih kamnov se vidi kamnoseški popravek. Ko so delali kamniti prag, so zanj za spojilo uporabili del profiliranega kamna, preostali prag pa ni profiliran – najbrž spet znak, da so tudi spodaj šarili naknadno. Tretjo dilemo vzpostavlja razhajanje med obliko portala (polkrog) in obliko izmuznih vrat (šilasti lok). Ni logično, da bi primarno uporabili dve obliki na istem sklopu. Je bil portal prvotno šilast in so ga – ko so predelovali dostop z dviznega mostu v stopnišče – preoblikovali? Tudi vrhnji del notranjega portala poraja dvom v avtentičnost: zakaj je lok sestavljen iz toliko majhnih kosov, med katerimi so tudi za prst široke reže, v katere je vstavljena opeka? Navadno se srednjeveški kamniti členi stikajo z lasnimi fugami in opeka – sploh, če je to strešna opeka – ni bila značilno srednjeveško gradivo za zidove. So tudi temu portalu spremenili obliko?

Kako sprostiti zaklenjeno ključavnico obešanko z druge strani vrat?

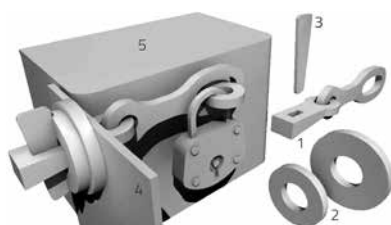
Najlepše okrašen kamniti portal na gradu³¹ vodi v nekdanjo stražarnico ob vhodni veži. V portalu je železno vratno krilo s staro ključavnico na notranji strani. Na zunanji strani sta v kamniti podboj vdeleni dve kovinski zanki, zgoraj in spodaj. Sta del domiselnega mehanizma za dodatno zaklepanje vrat: krilo so lahko na portal priklenili z dvema ključav-

³⁰ Stopar (program, 341) sicer leta 1970 piše, da je veža dobila lažni obok med obnovo ,pred leti iz neznanih vzrokov‘.

³¹ Stanje 1910: Pipper, Österreichische Burgen, 189.

*1: Zunanji in ... 2: ... notranji portal vhodne veže.
2: Kamni v notranjem portalu, podloženi z opeko.*

Mehanizem za zaklepanje z obešanko, ki ga je moč sprostiti od znotraj.

*1: kovinska zanka s podaljškom za zatič,
2: dve podložki,
3: kovinski zatič,
4: vratno krilo – skozi luknjo v njem so potisnili osnovo za zatič,
5: kamniti podboj z zanko za obešanko.
R. P.*

nicama – obešankama (žabicama). Posebnost mehanizma pa je v tem, da je bilo moč ti dve ključavnici obešanki – čeprav sta viseli na zunanji strani vrat – sprostiti iz notranjščine, iz stražarnice. Kovinska zanka za obešanko je namreč na notranji strani vrat utrjena le s kovinskim zatičem: če so izpulili zatič, je bila zanka z obešanko prosta in so lahko vrata odprli.

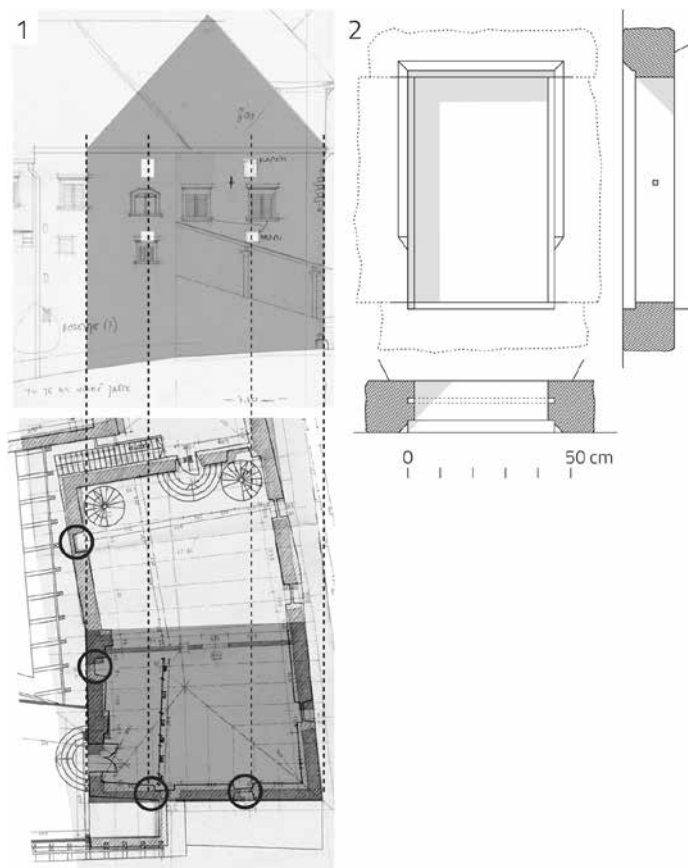
Čemu takšen mehanizem? Vojake v stražarnici bi bilo možno v času obleganja (če bi grozilo, da bi lahko oblegovalci vdrli v grajsko jedro) od zunaj zakleniti v stražarnico. In – ko bi nevarnost minila ali v smislu zasede –, bi lahko stražarji kljub obešankam odprli vrata in planili na dvorišče. Morda ...

Zazidana okna

Dr. Stopar omenja, da so okna v vzhodni steni zahodnega grajskega trakta vidna samo še na podstrešju, ker jih je prekrila streha arkadnih hodnikov.³² Tam sta ohranjeni dve okni s kamnitim okvirjem, tretje enako okno najdemo v skrajnem vogalu podstrešja nad vstopom v grajsko vežo (napol pod današnjim tlakom), četrto tovrstno okence je še vidno na severni fasadi. Vsa okna so od znotraj zazidana in s svojo nizko lego pričajo, da so bile nekdanje etaže drugače višinsko uravnane, kot so danes. Kažejo pa tudi na bržčas enoten poseg v vrhnjem nadstropju zahodnega trakta v času

³² Stopar, Program, 325.

gotike (domnevno naj bi bil severni del trakta sicer starejši od južnega).

Zazidana okna s kamnitimi okvirji v zahodnem traktu.

Kje je bil gladovalni jašek?

Dušan Kramberger se je ob opisu grajske cisterne vprašal: »Je morda temu (dodatni zalogi vode) služila skal-na votlina v kleti severnega trakta, ki jo Janisch in Stopar

imenujeta gladovalni jašek?«³³

Kaj točno sta o gladovalnem jašku napisala Stopar in Janisch?

Stopar: »Gladovalni jašek v kleti severnega trakta je zdaj spet odprt za delovni in študijski dostop.«

Janisch: »Grad ima 24 sob, viteško dvorano (na zunanji strani balkon), sprejemno dvorano, malo in veliko jedilnico in knjižno sobo. V spodnjih prostorih gradu so le kleti z železnimi vrati. V kletnih prostorih pod viteško dvorano se nahaja tudi krožno zgrajeni gladovalni stolp (Hungerthurm), ki vodi precej v globino in je bil bržčas dom mnogim ubogim obsojencem.«³⁴

Stopar torej postavlja gladovalni jašek v klet severnega trakta, v katerem je v notranji steni prostora kamnita špilja z vodo na dnu. Zdaj je odprtina v poč zaprta s kovano ograjo. Na starih načrtih se vidi, da je bil nekdanj dostop do špilje obzidan v ozek hodnik, širok 75 in dolg 150 cm, s 190 cm visokim dohodom.³⁵

Janisch pa za gladovalni jašek opiše drugo lokacijo – klet v JZ okroglem stolpu (na katerem je edini grajski balkon). Klet so okoli leta 1970 preuredili v zaklonišče: znotraj so stolp dodatno obzidali, zabetonirali armiranobetonske medetažne plošče (med zakloniščem in sanitarijami je še nizka, 120 cm visoka medetaža), na dostop od zunaj namestili oklopljena vrata na kolescu. Če ne prej, so s tem brutalnim posegom poškodovali ostanke starejših ureditev – Stopar domneva, da je bil zunanji vhod v kletni prostor narejen kasneje, »*nekdanj pa je bil bržčas dostopen samo skozi odprtino v stropu.*«³⁶ Z umestitvijo gladovalnega jaška v klet okroglega stolpa in dostopom od zgoraj smo morda naleteli na

³³ Kramberger, Srednjeveški gradovi, 116.

³⁴ Janisch, Lexikon, 1367 ss.

³⁵ Tloris kleti hrani Muzej Velenje.

³⁶ Stopar, Program, 324 piše, da »prostor preurejajo in bo služil posebnim namenom«.

značilno romantično predstavo o bergfridu – odprtini so rekli ‚Angstloch‘³⁷ (nemško Loch = luknja, Angst = strah, latinsko angustus = ozko, torej straš(il)na ali ozka luknja), in skozi to luknjo, zaprto z mrežo ali loputo, naj bi se obsojenci spuščali v ječo po vrvi ali lestvi. Sodobnejše študije tega motiva ne potrjujejo in domnevajo, da so bila v kletih stolpov skladišča, npr. za kamnito strelivo.

Ostanimo še v okroglem stolpu: dr. Stopar je predlagal, da bi v pritličju stolpa ponovno odprli ‚*obe zazidani okenski odprtini, ki služita danes (1970) kot niši*‘, in prostor uredili v reprezentančno sprejemnico.³⁸ Danes so tam stranišča, vidno je samo sredinsko okno.

Uredila naj bi se tudi veža pri stranskem (službenem) vhodu: ta bi se zazidal, prezentirala bi se strelna niša, v kateri je omara s čistili. Morda so bile tukaj tri strelne niše: ena je še ohranjena, skozi eno je bil morda prebit službeni vhod, vmesna pa je bila morda preoblikovana v večje okno.

O dviznem mostu

Franz vitez Gadolla je v opisu Velenjskega gradu (1847) zapisal: »*Ne kaže zanikati, da je tu [pred vhodnim stolpom v grajsko obzidje] včasih bil prvi dvizni most in edini vhod v grad, takrat je bil tam globok jarek /.../. Drugi dvizni most se je nahajal pred pravo grajsko zgradbo, in če je bil prvi most in prostor med obzidjem, stolpi in gradom zavzet ali branilci brez moči, je zagotavljal drugi, ki je stal neposredno pred grajskim poslopjem (kjer se še vidi kolo, po katerem je tekla dvizna veriga), še dovolj časa za obrambo in varnost.*«³⁹

Josef Andreas Janisch (1885) poroča: »*Še pred nekaj leti je v grad vodil dvizni most namesto stopnic.*«⁴⁰ Ta ‚pred nekaj leti‘ je v resnici več kot 40 let, saj že Gadolla ni več videl dviznega mostu.

³⁷ <https://en.wikipedia.org/wiki/Angstloch>, 29. 3. 2020.

³⁸ Stopar, Program, 347.

³⁹ Gadolla, Šaleški gradovi, 188.

⁴⁰ Janisch, Lexikon, 1367 ss.

Presenetljivo pa je, da naj bi ostanke mehanizma dviznega mostu videl še Otto Piper leta 1910: »*Na koncu stopnic je bil do nedavnega časa (? 60 let!) dvizni most (Zugbrücke), na katerega še vedno kaže boben za verigo (Kettenrolle), ki tiči v zidu ob vhodnih vratih.*«⁴¹ Morda bi se s sondiranjem zidov ostanke mehanizma še dalo poiskati.

Dvakratno presenečenje vhodnih vrat

V grad vstopamo skozi razkošen kamnit portal vhodnega stolpa, zaprt z dvokrilnimi vrati. Na zunanji strani so lesena vratna krila dodatno zavarovana pred napadom – obita s krpami tolčene železne pločevine, ki se prekrivajo kot luske: tudi žebliji so kovani ročno. Vse je videti pristno, da bolj ne more biti.

Dokler ne pogledamo podrobneje. Dr. Stopar je o vratih v vhodnem stolpu zapisal: »*Vratnice so stare, lesene, vendar ne prvotne.*«⁴² Kaj to pomeni? Kamnit portal je bil v celoti na novo narejen leta 1990.⁴³ Na fotografiji iz 1973,⁴⁴ pred menjavo portala, se vidi, da les na vratih ni bil obit z železom – torej gre pri železnih krpah za sodobno intervencijo, povzeto po vhodnih vratih v grajsko jedro.

Še starejša fotografija iz t. i. 'Herbersteinskega albuma'⁴⁵ (pred 2. svetovno vojno) pa je poskrbela za dodaten uvid: posneta je z notranje strani, skozi vežo v pritličju stolpa,

⁴¹ Pipper, Österreichische Burgen, 188.

⁴² Stopar, Program za spomeniško obnovo, 312, in Stopar, Velenjski grad, 58.

⁴³ Ivo Gričar je portal zrisal avgusta 1987 (risbe v arhivu ZVKDS OE Celje, celota in detajli) ter posnel serijo fotografij razstavljenega portala in med montažo novega portala. Fototeka ZVKDS OE Celje, Velenje, grad, št. B 2018/10 in dalje, datum 18. 2. 1987 (star portal razstavljen na kose), št. negativa B 39772/4 in dalje, datum 22. 12. 1990 (nov portal – montaža).

⁴⁴ Fototeka ZVKDS OE Celje, Velnje – grad, št. 6, objekt: portal, neg.: C 103-7, datum: 8. '73, avtor: Fonda.

⁴⁵ Skene iz foto albumov grofice Herberstein in Proskau hrani Muzej Velenje. Prim. tudi: Mateja Medved, Pogled skozi objektiv družine grofov Herberstein in Proskau, Velenje 2016, 42.

in priča, da vhodna vrata niso bila dvokrilna, ampak enokrilna, s tečaji znotraj na levi. Ko so naredili dvokrilna vrata, so znotraj (desno zgoraj) odbili tudi del ostenja, da se krilo ne zadeva vanj. Vrata, ki izgledajo kot absoluten avtentičen original, so popoln konstrukt.

Vhodni portal v grad. 1: Originalni portal leta 1970 (vidne lesene vratnice) in današnje stanje. 2: Pogled od znotraj pred 2. svetovno vojno (enokrilna vrata) in današnje stanje (dvokrilna vrata).

V »Herbersteinskem albumu« je tudi fotografija balkona na JZ stolpu. Nekdanja izvedba ograje z množico

vertikalnih palic je likovno sorodna izvedbi ograje ob prenovi balkona leta 2019.

Ograja balkona pred 2. svetovno vojno.

Od brunčnice do brunčnice

Čeprav je od gradnje SZ obzidnega stolpa (v katerem je danes kapela) minilo že pol tisočletja, lahko na njem še »preberemo«, kako so ga gradili. Na neometanem delu stolpa se kažejo za roko debele okrogle luknje, razporejene v serijo vodoravnih linij na enakomernih razmakih. To so »brunčnice«, sledi tanjših brun – neobdelanih drevesnih debel, ki so jih zidarji položili povprek preko zidu, ki so ga zidali, da so bruna na vsaki strani krepko štrlela iz zidu: na bruna so naložili deske zidarskih odrov, po katerih so hodili med delom. Bruna so pustili v zidu, po koncu gradnje so jih odrezali, les je sprhnel in ostale so luknje – brunčnice. Vertikalni razmik med njimi nam kaže t. i. »dnevnice« – zaključene, poravnane pasove zidu.

Od stanovanjske kasarne do muzeja

Po 1. svetovni vojni so lastniki gradu, družina pl. Adamovich, obubožali, ker so premoženje vložili v vojne obveznice Avsto-Ogrske – države, ki je ni bilo več. Grad so prodali sorodniku Karlu grofu Coronini-Cronbergu, ki ga je uporabljal predvsem za letno rezidenco in je dovolil Adamovichem

Sledi opor za zidarske odre (brunčnice) na stolpu s kapelo.

še dalje stanovati tukaj. Po kapitulaciji Italije med 2. svetovno vojno so Karla kot italijanskega državljana Nemci izgnali.⁴⁶ Po vojni⁴⁷ so v gradu uredili 18 delavskih stanovanj.⁴⁸ Kako je grad takrat funkcioniral, kaže posnetek stavbnega jedra iz leta 1955.⁴⁹ Vpisane so namembnosti prostorov: kleti severnega in vzhodnega trakta so služile za kleti, v pritličju so bile obsežne drvarnice in shrambe, pa tudi že kuhinje in sobe – v grajskem jedru (pritličju in dveh nadstropjih) je bilo 9 kuhinj in 16 sob ter tri skupna stranišča: eno v pritličju (v nekdanji strelni niši, kjer je zdaj stenska omara za čistila, v njej pa še vedno wc kotliček), ter dve v 1. nadstropju (v plitvem stolpiču – odebelitvi stene, ki je odstranjena).

Leta 1956 so se pričele aktivnosti, da bi ohranili grad, ki *ima veliko kulturnozgodovinsko vrednost in je sedaj prepuščen propadanju /.../ Grad bi se popravil in primerno vzdrževal, s čimer bi ohranili najbolj dragoceno spomeniško stavbo v naši okolici in jo obvarovali pred propadanjem. Istočasno pa bi Velenje kot novo rudarsko mesto pridobilo rudarski muzej.*⁵⁰ Inicativo naj bi podal sam *predsednik Franc Leskošek Luka*,⁵¹ v *odboru za osnivanje rudarskega muzeja* so bili direktor premogovnika Nestl Žgank, Dušan Pipuš in Ivan Jamnikar.⁵² Mestni muzej Celje je predlagal, da bi bile v muzeju poleg rudarskih še druge vsebine: gomile v Šentjanžu, rimska doba, srednji vek, NOB, etnografski del.⁵³

⁴⁶ Ravnikar, Grad, 56.

⁴⁷ Po spomenu dr. Jožeta Hudalesa na pogovor z Jožetom Fidejem, enim prvih stanovalcev, naj bi v grad začeli naseljevati prve delavce že leta 1944. Ljudje so mu še pripovedovali o lokaciji grajske kuhinje, opremi nekaterih sob ...

⁴⁸ Dopis Muzeja slovenskih premogovnikov Velenje – Stari grad, št. 95, 27. 6. 1961, Zavolovšek, MV. Hrani Muzej Velenje.

⁴⁹ Avtor ni znan, hrani Muzej Velenje.

⁵⁰ Dopis DRMIT Velenje delavskemu svetu RLV, 57-I/ŠR/NS, 27. 3. 1957. MV 13.

⁵¹ Nastanek in delo premogarskega muzeja Slovenije v Velenju, MV 1966.

⁵² Zapisnik DRMITa na RLV, MV 2.

⁵³ Dopis Mestnega muzeja Celje ravnateljstvu rudnika lignita, št. 230/XII-56, ravnatelj Anton Stupica, MV 4.

Leta 1957 naj bi se lastništvo gradu preneslo z Občinskega ljudskega odbora Šoštanj na DRMIT (Društvo rudarsko-metalurških inženirjev in tehnikov, podružnica Velenje),⁵⁴ potekali so posveti in konference za ustanovitev muzeja, sklicana je bila »komisija za konserviranje gradu«,⁵⁵ delavski svet RLV je doniral 1 MIO din za restavriranje gradu (prekritje streh, žlebovi,⁵⁶ dimniki, kanalizacija). »Muzej je bil ustanovljen kot kulturnoprosvetna ustanova s samostojnim financiranjem«,⁵⁷ na plačilnem seznamu decembra 1957 so bili prof. Slavko Marolt (upravnik), honorarno zaposlen; Avgust Rak, mizar – konservator; Jože Verdel, hišnik; Jože Slemenik, zidar.⁵⁸ Začelo se je zbiranje muzealij, čeprav muzej še ni bil ustrezno pravno registriran:⁵⁹ Odločba o ustanovitvi Muzeja slovenskih premogovnikov je šele iz 23. 4. 1958.⁶⁰ Razglasili so »začasni hišni red za *stranke* (tj. stanovalce) na Velenjskem gradu,⁶¹ ki je mdr. določal, da stranke ne smejo uničevati zidov, podov, oken in vrat (,v vrata in okna ne zabijajte žebeljev‘); prezidave, zazidave, beljenje in druge preureditve je morala odobriti uprava muzeja; vsi prostori so morali biti pospravljeni, mdr. hlevi (!); stranišče naj bi splakovali z nekaj vode iz posode, ki naj bi vedno stala tam; levo stranišče v 1. nadstropju je bilo rezervirano za uslužbenke in delavce muzeja in ga ostale stranke niso smele uporabljati; umazane vode niso smeli vlivati v stranišče, ampak v izlivalnik na

⁵⁴ Dopis DRMIT Velenje OBLO Šoštanj, MV 9.

⁵⁵ Dopis predsednika DRMITa Iva Jamnikarja hrani Muzej Velenje.

⁵⁶ Predračuni in ponudbe za izvedbo gradbenih del na Velenjskem gradu, 1957, MV 16.

⁵⁷ Začasni pravilnik Muzeja slovenskih premogovnikov, Slavko Marolt, 16. 12. 1957. MV 22.

⁵⁸ Plačilni seznam za delavce Muzeja slovenskih premogovnikov, 26. 12. 1957. MV 15.

⁵⁹ Dopis Iniciativnega odbora za ustanovitev Muzeja slovenskih premogovnikov Svetu za kulturo in prosveto LRS, 20. 3. 1958. MV 25.

⁶⁰ Dopis OBLO Šoštanj Muzeju slovenskih premogovnikov št. 02/1-3054/2-58, 17- 5. 1958. MV 28.

⁶¹ Začasni hišni red za stranke na Velenjskem gradu, 20. 12. 1957, hrani Muzej Velenje.

notranjem dvorišču. »Stranke« so februarja 1958 začeli z gradom seliti v nova stanovanja v mestu. Obvestili so jih: *»Uredite in izpraznite drvarnice, hleve in ostale pritikline, tako da boste pripravljeni za selitev, rešite se pravočasno vse navlake, ki je v nova stanovanja ne boste mogli prenesti. V novih stanovanjih ne boste mogli rediti nobenih domačih živali, zato je jih spravite stran pravočasno, da Vas ne bo prehitel čas selitve.«*⁶² Grad je bil razsteničen.⁶³

Okoli leta 1960 so obnovili arkadno dvorišče. Iz debelih pravokotnih slopov pritličja so izluščili prvotne kamnite stebre. Peščeno dvorišče so tlakovali z rečnimi oblicami – »mačjimi glavami«. Nekdaj je bil nadstropni hodnik zastekljen (nekaj panelov zasteklitve je še ohranjenih na podstrešju) in dvorišče močno ozelenjeno.

*Arkade dvorišča pred prenovo – s pravokotnimi slopi, zasteklitvijo in ozelenitvijo.*⁶⁴

⁶² Obvestilo [o preselitvi], Slavko Marolt po naročilu Stanovanjske komisije RLV, 10. 2. 1958, hrani Muzej Velenje.

⁶³ Dopis muzeja sanitarni inšpekciji pri OBLO Šoštanj, 17. 12. 1957, Slavko Marolt, MV 36.

⁶⁴ Herbersteinski album, hrani Muzej Velenje.

Od leta 1963 je prenovno gradu spremljal novoustanovljeni Zavod za spomeniško varstvo v Celju, predvsem Ivan Stopar. Leta 1964 so na gradu še vedno stanovali, v njem so bili prostori radiokluba.⁶⁵ Muzejska zbirka Velenje je postala notranja organizacijska enota Skupščine občine Velenje.⁶⁶ Leta 1966 je na občinski praznik, 8. oktobra, Franc Leskošek – Luka odprl muzej: obsegal je 12 razstavnih prostorov z 850 m².⁶⁷ Društvo muzealcev LRS je izreklo zahvalo in priznanje rudniku Velenje za iniciativo in izvedbo muzeja ter obnovo gradu, da je rudnik izselil stanovalce in jim priskrbel nova stanovanja – »podobnega primera v slovenski muzeologiji ni«.⁶⁸

Grad pred prenovno z označenimi spremenjenimi deli: 1. Križ na vrhu kapele. 2. Cevi meteorne kanalizacije, speljane skozi nekdanje strelne line v obzidju. 3. Podstrešna okna s polkni. 4. odprtina v steni – danes zazidana. 5. Stolpič s stranišči – danes odstranjen. 6. Lope, prislonjene ob južno obzidje.

⁶⁵ Najemna pogodba z Radio klubom Velenje, MV 112.

⁶⁶ Dopis J. Juga, Muzej premogovnikov Slovenje, Društvu muzealcev SRS, 9. 5. 1967, MV 1967

⁶⁷ Nastanek in delo premogarskega muzeja Slovenije v Velenju, MV 1966. Poročilo, Jug, 20. 5. 1965, MV 118.

⁶⁸ Društvo muzealcev LRS, Registracija Muzeja slov. premogovnikov v Velenju, št. 377/67, 29. 12, 1967, hrani Muzej Velenje.

O dvigalu skozi grajski vodnjak

Po odločitvi, da bo na gradu muzej slovenskih premogovnikov, so pričeli snovati njegovo ureditev. Ogledali so si več sorodnih muzejev (zelo jih je navdušil Tehnični muzej Zagreb s ponazoritvijo pravih rovov) in leta 1961 predlagali nadvse ambiciozno zasnovo velenjskega muzeja:⁶⁹ muzejsko jamo bi združili z izvrtanjem zaklonišča v grajskem hribu. Vhod bi bil na vznožju hriba pri vili Bianci, z letnico in rudarskim znakom. Ob vhodu bi bila lamparna, soba za dežurnega, prikaz sušenja rudarske obleke. V prvem jamskem prostoru bi bilo orodje. Na vsakih pet merov bi se tesarba menjala, da bi prikazali različne načine opiranja rovov, pokazali pa bi tudi naravno jamo v kamnu. Prikazani bi bili šolski primeri, kako se ravna ob požaru, kako se »zazida ogenj«, »zapuščene jame« bi bile označene s križi, razstavili bi razne priprave in stroje za pridobivanje premoga, predvajali bi šume in detonacije ... *»Stari vodnjak (globok okrog 60 m) bi služil za jašek. V njem bi imitirali dviganje, tako da bi obiskovalci jame prišli pred sam Grad – muzej. Parni stroj na starem jašku Velenje bi postavili zraven vodnjaka za imitacijo jaška – dvigala.«* Ogled bi se nadaljeval po gradu.

Izvedli so dosti skromnejšo ponazoritev rovov v kleti rondele, zasnoval jo je dipl. inž. Jože Ambrožič, izdelal pa Rudarski šolski center. O možnosti dostopa na grad skozi vodnjak se je ponovno govorilo ob prenovi vile Biance.

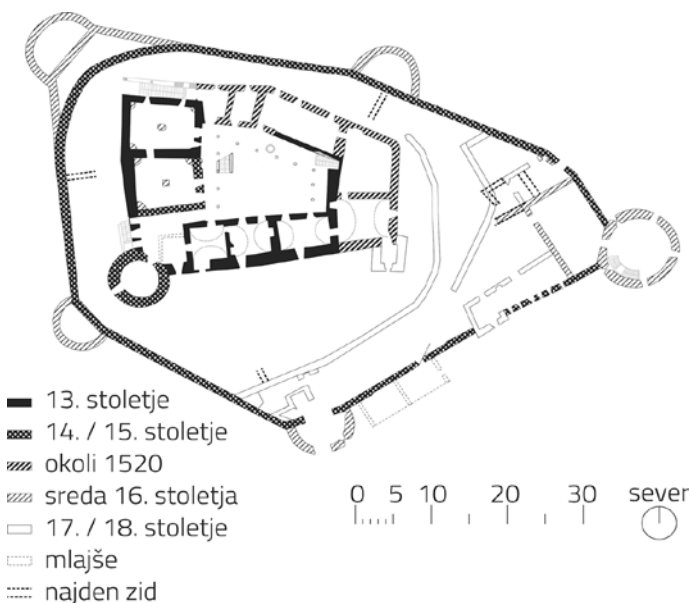
Retrogradni razvoj

Že dr. Stopar je prikazal domnevni stavbni razvoj v zaporedju gradbenih faz. V njegovo shemo so bili dodani zidovi, najdeni med arheološkimi raziskavami, na geodetskih posnetkih in risbah iz časa obnove.

Za boljšo predstavo je bil planirani načrt razstavljen v posamezne tridimenzionalne računalniške modele gradbe-

⁶⁹ Alojz Zavolovšek, Skeletni osnutek premogarskega muzeja in razdelitev prostorov za etnografsko zbirko in zbirko NOB, 6. 8. 1961, hrani Muzej Velenje.

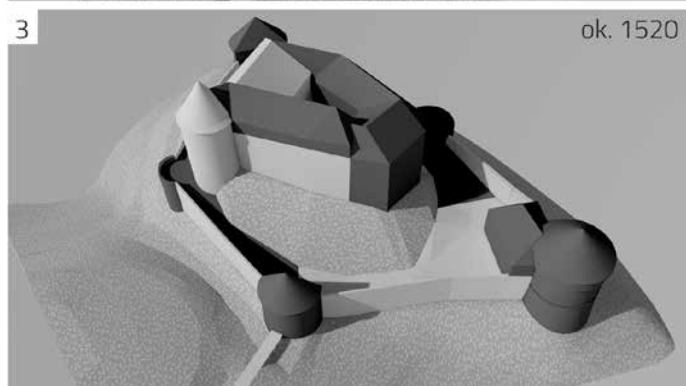
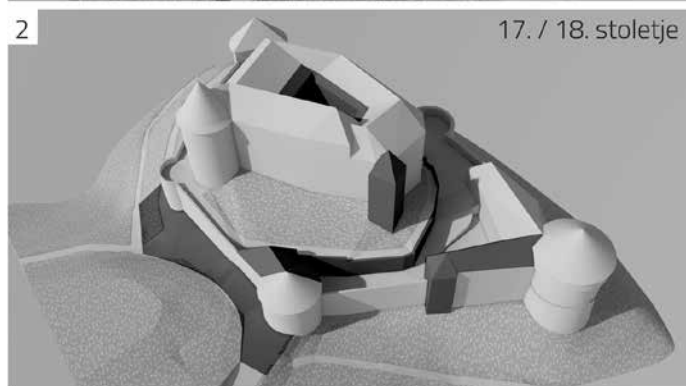
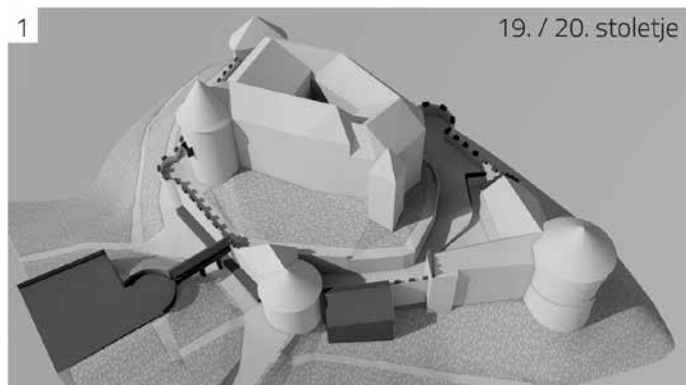
nih faz. Prikaz je narejen časovno od sodobnosti nazaj: od sedanjega stanja gradu, ki nam je najbolj poznano, postopno »odštevamo« stavbne elemente, ki so jih dodajala posamezna zgodovinska obdobja.

Tlorisna shema stavbnega razvoja (po dr. Ivanu Stoparju)

1: Najmlajši dodatek so elementi, povezani s prenovami Huberta grofa d'Harnoncourt-Unverzagta ter družine pl. Adamovich: velika okna in balkon na JZ okroglem stolpu, mostovž preko jarka, stopničasta čela stavb ob rondeli ter vhoda na mostovž, cine na obzidju, rastlinjak ob vhodnem stolpu, lope ob južnem obzidju, grajski park.

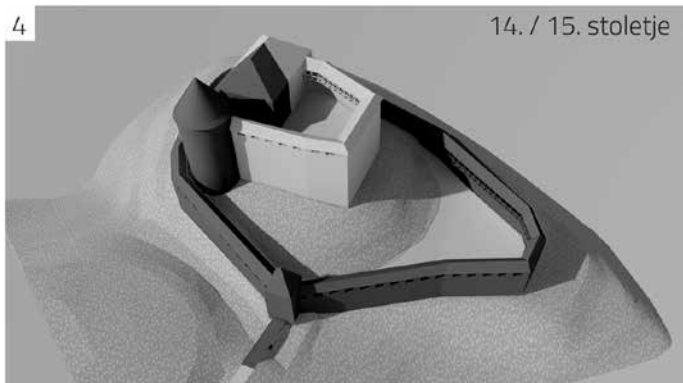
2. V 17./18. stoletju je bil zasut grajski jarek, dozidali so dodatne prostore k vhodnemu stolpu in z notranjimi škarpami ustvarili ozko medzidje, kamor še danes vstopa obiskovalec gradu. Šele na tridimenzionalni podobi se je pokazalo, da je bilo medzidje okrepljeno s parom kvadratnih stolpov: prvi je bil dozidan ob jedro, drugi pa ob obzidje, približno

Domnevno spreminjanje gradu od danes do začetka, R. P.

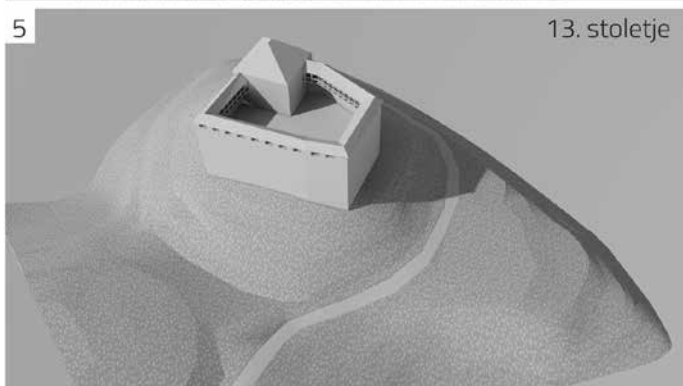
4

14. / 15. stoletje

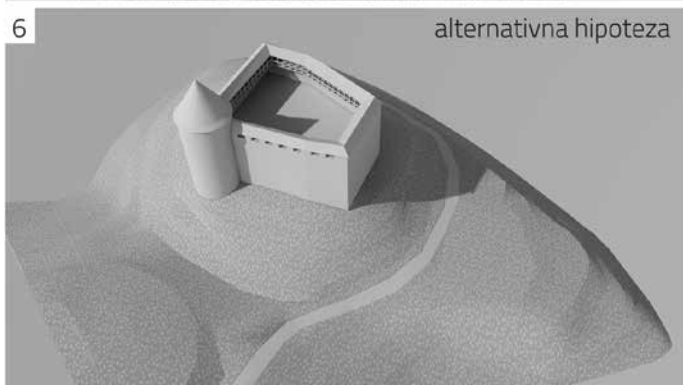
5

13. stoletje

6

alternativna hipoteza

na območju, kjer je dr. Stopar predvideval, da bi mogla biti dodatna pregrada na poti proti vhodu v grajsko jedro. Ta čas so nastale tudi arkade na dvorišču – spremenjene strešine so prekrile nekatera gotska okna.

3. Okoli leta 1520 je potekala obsežna renesančna prezidava: starejše obzidje je dobilo dodatne izpostavljene stolpe – najambicioznejša je bila JV rondela s konzolnim obrambnim nadstropjem, ob njej so bile sezidane shrambe in hlevi. Ob grajsko jedro so prislonili dva razsežna trakta, severnega in vzhodnega: bila sta že toliko umaknjena z vrha grajske skale, da so ju morali podkletiti.

4. V 14. ali 15. stoletju je bil okoli prvotnega grajskega jedra dodan nov obroč obzidja. Stanovanjski prostori so bili razširjeni, sezidan je bil JZ okrogli stolp.

5. Izhodiščna stopnja gradu naj bi bilo obzidano dvorišče z dvoetažnim stolpom, ki je varoval vhod, ter nižjimi stavbami, naslonjenimi od južno dvoriščno steno.

6. Drugače kot dr. Stopar je razmišljal dr. Pipper: za okrogli stolp s premerom 9 metrov je domneval, da je bil prvotni bergfrid, »ki je stal na strani proti hribu povsem samostojno«. ⁷⁰ Zrisana je bila tudi ta varianta, točen odgovor pa bi bil mogoč le po temeljitem konservatorskem sondiranju zidov.

Dostop v obrambno nadstropje rondele

Danes vodijo na podstrešje rondele udobne lesene stopnice. Dr. Stopar pa leta 1970 piše: »Dostop iz pritličja rondele v nadstropje, ki je hkrati nekakšno podstrešje, je možen samo skozi odprtino v stropu po (provizorični) lestvi«. ⁷¹ Torej so stopnice, narejene po obnovi rondele 1981, neavtentične in zavajajoče. Nadstropje rondele je bila najpomembnejša obrambna etaža gradu: konzolni podstrešni venec, ki se nam danes zdi predvsem zelo dekorativen zaradi enakomernega ponavljanja kamnitih konzol in lokov med njimi, je

⁷⁰ Pipper, Österreichische Burgen, 188.

⁷¹ Stopar, Program, 314, 343.

bil v resnici zgrajen kot »vojaški obrambni stroj« po zadnjih dognanjih vojne tehnike: od tod naj bi na oblegovalce streljali skozi strelne line na vse strani, jih polivali skozi mašikule – »izlivnice za smolo«⁷² vzdolž celotne krožne stene in nanje metali kamenje. In – če se je v obrambno nadstropje prišlo le skozi stropno lino – naj bi potemtakem skozi to lino po strmi lestvi gor in dol lezli vojaki, skozi to isto luknjo pa bi še dvigali kamenje ter vrelo smolo (ali so res imeli ogromne zaloge smole ali je bila to vendarle predvsem voda? – pa še z vodo je bilo potrebno ravnati varčno, da bi je v grajski cisterni ne zmanjkalo).

Morda ponuja ključ fotografija med obnovo ostrešja na rondeli: gradbeni material so skoraj po ravnem vozili po provizoričnem mostovžu neposredno na podstrešje stavbe ob rondeli in od tam v rondelo skozi stari portal. Najbrž so neka-ko tako spravljali material za obrambo v rondelo tudi nekoč. Le da začasni mostovž morda celo ni bil potreben, ker je na tistem mestu stalo še eno poslopje in se je bržčas šlo v rondelo skozi njegovo podstrešje.

Dostop v obrambno nadstropje rondele med prenovo leta 1981, hrani Muzej Velenje.

⁷² Ibid.

V idealnem primeru bi volumensko rekonstruirali ta izginuli objekt in skozenj speljali dostop v rondelo, sedanje notranje stopnice pa ponovno spremenili v lino z lestvijo. Sledeč sodobnim spomeniškovarstvenim načelom, ki stremito k avtentičnosti in celostnosti.

Nematerialna dediščina

V primerjavi z gradom Šalek, na katerega je vezanih na desetine motivov ljudskega izročila,⁷³ je Velenjski grad izhodišče neprimerno manjšega števila bajnih pripovedi: da vodi z gradu podzemni hodnik (rov) v trg in da velenjski tržani niso želeli dati hrane protireformatorjem, ki so prišli prevzet starovelenjsko cerkev,⁷⁴ urbana legenda o grajskem duhu Kunigundi (njenih laseh, najdenih v zidu, razbiti magični krogli v vodnjaku ...), dodajmo še zapisa viteza Gadolle: da je v starih grajskih zidovih zaklad in da *»je bil neki Turek dolgo časa posestnik gradu Velenje in da je nekoč župnika, ki je pridigal v cerkvi v Velenju, dal pregnati in vreči s prižnice.«*⁷⁵

Kartonke informacij v depojih

Danes na gradu ni zbirke, ki bi sistematično govorila o njem – občutek, da drobnega gradiva z gradu ni nič ohranjenega, ne bi mogel biti bolj napačen: v depoju Muzeja Velenje je sedem velikih kartonastih škatel, polnih najdb z arheoloških izkopavanj na Velenjskem gradu. Več metrov sestavnih delov peči je v depoju, mnogo jih je v grajski kleti, nekaj arheoloških najdb poznamo iz poročil.⁷⁶ Za bežno ilustracijo le peščica:

- Kos kamnite krogle (1): je bila kamnita krogla topovsko strelivo in se je razletela v spopadu ali je bila del vrtno de-

⁷³ Rok Poles, Načrt upravljanja, Ruševine gradu Šalek, Slovenija, Velenje 2020, 134.

⁷⁴ Janko Orožen, Gradovi in graščine v narodovem izročilu, 1936.

⁷⁵ Franz vitez Gadolla: Ljudske pripovedi. StLA HS-727, 1.

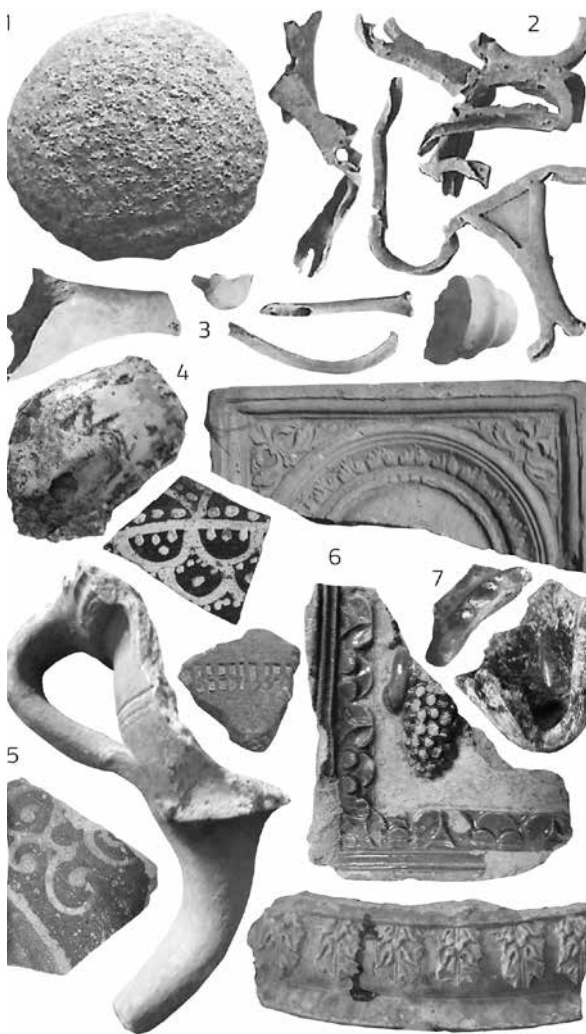
⁷⁶ Danijela Brišnik, Poročilo a arheoloških sondažnih raziskavah v vhodni stražarnici gradu Velenje (EŠD 797), Celje, 2008.

koracije in se je razbila, ko je padla z vrha stebra?⁷⁷

- Profilirani svinčeni trakovi (2), v katerih še tiči košček stekla, pričajo o spremembi bivalne kulture: line iz časa gotike so majhne in so jih najbrž zapirali z namaščenim pergamentom in leseno polkno, velika okna iz časa renesanse in baroka pa so bila zastekljena s pihanim steklom: notranjščina bivalnih prostorov se je razsvetlila.
- Kosti (3) nam bodo povedale, katere domače in divje živali so jedli.
- Najdene lupine ostrig (4) pričajo, da so si grajski prebivalci privoščili eksotično hrano ter da so že nekdane prometne povezave omogočale dostavo te hrane – lahko pokvarljive ostrige so morale priti na mizo sveže, na ledu.
- Kuhinjsko in namizno posodje (5) je izraz tehnične spretnosti lončarjev, ki so ustvarili množico oblik in slikovitih barvitih posteklenitev (glazur), pripoveduje pa tudi o spreminjanju likovnih predstav o tem, kaj je »lepo« in »mod(er)no« in govori o življenju v kuhinji, kjer so hrano pripravljali, in v viteški dvorani, kjer so jo snedli.
- Pečnice (6) z najrazličnejšimi oblikami, barvami in okrasnimi motivi kažejo, kako se je primarni potrebi človeka, da mu je toplo, pridružila želja, da bi bila peč del okrasa sobe – ali celo njen glavni poudarek: valjasta peč, oblikovana kot debelo drevesno deblo z razpokanim lubjem, vejami in hrastovim listjem, je bila z napisom Kunigunda osnova za legendo o grajskem duhu.
- Najdeni so bili odlomki steklenih posod (7) za serviranje in hrambo.

Vse to obilje okrasja, barv in informacij v depojih čaka na sistematični pregled, ovrednotenje in predstavitev javnosti.

⁷⁷ Kamnite krogle so stale na vrhu stebrov ograje pred vhodnim stolpom, nekaj kamnitih vratov je še v kleti rondele.

Droben izbor deponiranih najdb z izkopavanj na Velenjskem gradu.⁷⁸

⁷⁸ Kroglja, svinčeni okvirji in fragment lonca, okrašenega s koleščkom, po: Brišnik, Poročilo, foto E. Butina. Ostalo foto R. P.

Literatura

- Brišnik, Danijela, Poročilo a arheoloških sondažnih raziskavah v vhodni stražarnici gradu Velenje (EŠD 797), Celje, 2008.
- Gadolla, vitez Franc, Šaleški gradovi viteza Gadolle, Velenje 2015.
- Janisch, Josef Andreas: Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark, mit historischen Notizen und Anmerkungen, Graz, Leykam, 1885.
- Kramberger, Dušan, »Srednjeveški gradovi v vzhodnem delu Šaleške kotline«, Velenje, razprave o zgodovini mesta in okolice, Velenje, 1999.
- Medved Mateja, Pogled skozi objektiv družine grofov Herberstein in Proskau, Velenje 2016.
- Orožen, Ignaz: Das Bisthum und die Dioezese Lavant., V. Das Dekanat Schallthal. Graz 1884, 260 ss.
- Piper, Otto: Österreichische Burgen. Achter Theil, Wien, 1910.
- Poles, Rok: Curiosa – bizarno ekscentrična upodobitev Gutenbuchla iz leta 1753. V: List.
- Poles, Rok, Načrt upravljanja, Ruševine gradu Šalek, Slovenija, Velenje 2020.
- Poles, Rok, Načrt upravljanja, Velenjski grad, Slovenija, Velenje 2020.
- Ravnikar, Tone, Grad Velenje, Velenje, 1999.
- Stopar, Ivan, "Program za spomeniško obnovo Velenjskega gradu", Celjski zbornik 1969-70, Celje 1970.
- Stopar, Ivan, "Velenjski grad", Šaleški razgledi 2, Titovo Velenje, 1989.
- Šumi, Nace, Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem, obdobje renesanse, Ljubljana 1997.